

Лісна І.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

УДК 341.24:[623.4:316.48](091)(043.3)
DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.3.2>

ГУМАНІТАРНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

Постановка проблеми. Історія людства – це історія нескінченних війн і збройних конфліктів, постійних спроб на політичному, доктринальному та міжнародному рівнях мінімізувати наслідки цих конфліктів. Протягом століть людська свідомість розвивалася шляхом морального, правового й політичного засудження війни як способу вирішення міждержавних конфліктів, заборони агресії. Спроби запобігання військовим діям, засудження військових дій, а також обмеження правовими засобами можливості вдаватися до сили для вирішення міжнародних конфліктів робилися з давніх часів, а у XX–XXI ст. ст. особливо активно.

Мета статті – установити особливості історико-правового досвіду врегулювання збройних конфліктів, окремих аспектів їх гуманітарно-правової природи.

Стан дослідження проблеми. Дослідження історико-правових традицій урегулювання збройних конфліктів здійснювали українські та іноземні правознавці як у галузі історії й теорії права збройних конфліктів, так і загальної теорії та міжнародного права, такі як Р. Арон, В.П. Базов, Б.В. Бернадський, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич, В.П. Горбулін, Е. Давід, С.І. Денисенко, В.І. Дяченко, Г.І. Жекало, О.І. Гуржій, В.А. Мандрагеля, Г.М. Перепелиця, О.В. Сенаторова, С.В. Стасюк, В.М. Телелим, Л.В. Чупрій та інші.

Виклад основного матеріалу. Між військовою діяльністю Середньовіччя та Нового часу не існує явного розриву, а, навпаки, є поступовий перехід, повільні перетворення як на практичному, так і на ментальному рівнях. Перехідним містком на цьому шляху стала доба Відродження [15, с. 105–107].

Розвиток соціокультурних процесів пізнього Середньовіччя, а також криза середньовічного світобачення призвели до якісних зрушень у європейській культурі. Наприкінці XIV – початку XV ст. ст. поступово складається нове філософське світосприйняття, розпочинається генеза нового соціального руху, який згодом отримав назву Відродження. Розпочалося обґрунтування нової системи соціальних орієнтирів, серцевиною яких стала нова концепція держави – тільки централізована та сильна держава, яка спиралася на потужну військову організацію, могла подолати внутрішню роз’єднаність суспільства в епоху, коли зароджувалися європейські нації. Тому ідеї державного абсолютизму найбільше відображено в правових теоріях Відродження.

Найбільш знаним та авторитетним представником цього періоду став флорентійський мислитель Ніколо Макіавеллі, який у концепції відштовхувався від ідеї насильства – наявності сильної боездатної військової організації, що продовжувало відігравати чи не найпомітнішу роль у життєдіяльності тогочасних суспільств. На відміну від своїх сучасників, які намагалися відродити античні мистецтва та філософію, Ніколо Макіавеллі був прихильником відродження римського військового духу, розраховував розбудити в італійцях пам’ять про величний характер стародавніх римлян [11, с. 230–231].

Період Відродження ознаменував собою пошук нових шляхів, нового способу, а також нового змісту правового регулювання збройних конфліктів. Урешті-решт, цей пошук вилився в нову правову парадигму, яку можна визначити як правова основа регулювання збройних конфліктів Нового часу. Епоха Нового часу в Європі розпочалася національно-визвольними й соціальними революціями (наприкінці XVI – початку XVII ст. ст. у Нідерландах, у середині XVII ст. – в Англії та Україні).

Кардинально вплинули на хід як європейської, так і світової історії події Французької революції, де під впливом революційних змін відбулося реформування військової організації: «Відбулися кардинальні зміни в кадровій політиці: була зруйнована станова система призначення на командні посади. Крім того, під час Французької революції відбувалася легітимація нової назви військової організації – «збройні сили», яка згодом набула поширення в усьому світі» [8, с. 16].

Отже, соціальні революції в Англії XVII ст. та Франції XVIII ст. кардинально позначилися на відносинах між військовою організацією та державою. В Англії була створена військова організація «нovoї моделі», яка передбачала регулярну армію, що фінансувалася із загальнодержавних джерел і комплектувалася за рахунок майже всіх прошарків суспільства. У Франції взагалі вперше з часів Римської держави була конституційована загальна військова повинність, яка разом зі змінами в стратегії й тактиці сприяла створенню потужної імперії [14, с. 111].

У досліджуваній період Відродження та Нового часу виникли найважливіші елементи нового суспільства, що визначили його зміст у духовній сфері: нове, гуманістичне бачення світу, зароджуються ідеї релігійної та національної терпимості. А.І. Дмитрієв зазначає: «З’являються перші теорії,

які зображують картини майбутнього справедливого суспільства. В економічній сфері – нова, мануфактурна організація виробництва, розвиток ринку та банків, тобто становлення капіталістичного ринкового виробництва. У соціальній сфері – поява нових прошарків суспільства, передусім підприємців-власників і найманих працівників. У політичній сфері – розвиток демократичних парламентарних інститутів, які розширили можливість громадян впливати на політичні дії влади, установа нових правових норм і гарантій, пов'язаних із початком демократизації суспільства (Нідерланди, Англія, США)» [5, с. 106].

Цивілізований поступ людства не міг не торкатися засад військової практики, для якої характерними були такі риси: «відносно стабільна та централізована влада прийшла на зміну нескінченим чварам дрібних князьків; закон дедалі більше ставав законом для всього суспільства; рабство, принаймні на європейських теренах, було заборонене; значно зменшилася кількість війн, причинами яких були переважно примхи коронованих осіб і їхніх фаворитів» [7, с. 73].

Виникнення нових цивілізованих держав, зменшення міжрелігійної ворожнечі також сприяло зменшенню кривавого збройного нападу «заради справжньої віри». Це твердження викликає теологічні й соціокультурні суперечки. Так, прихильники цивілізаторської місії ісламу стверджують, що мусульмани привнесли до Європи звички та закони гуманності, тоді як інші відзначають вирішальну роль античної культури й науки Нового часу.

Серед основних політико-етичних засад досліджуваного історичного періоду варто виділити три найголовніші:

1) нове розуміння сенсу міжнародного права, яке є наближеним до сучасного;

2) право народів стало міжнародним публічним правом, у якому політичні та етнонаціональні спільноти зрівнялися в правах;

3) джерелом права визнається «природне право» людини [2, с. 48–49].

Розповсюдження вогнепальної зброї та розвиток військового мистецтва внесли принципові зміни до військової практики держав. Монархи й полководці очолили армії найманців – простих солдатів, а таке явище, як лицарство, поступово зникає. Проблема найманців у європейських арміях Нового часу неоднозначна. В.М. Глушенко наголошує: «Найманство у Швейцарії – це знаменне явище всього народного життя (слава про хоробрість швейцарців поширювалася тогочасною Європою). Воно розквітало століттями, незважаючи на закони, які забороняли найманство. До найманців вербувалися переважно жителі тих кантонів, які не мали інших засобів до існування. Моральні якості найманців дали їм змогу з рівними шансами боротися як у лавах своїх збройних сил (XVI ст.), так і у військах їхніх противників-французів. Тема військової звитяги швейцарських воїнів стала окремим напрямом у літературі цієї країни. Поступово цивільне населення Європи менше втягувалося до перебігу збройних змагань,

армії забезпечувалися за рахунок монаршої скарбниці, пограбування міст були заборонені» [3, с. 304].

Важливим моментом у розвитку регулювання збройних конфліктів у період Нового часу стало розповсюдження гуманізму як концепції. Людське життя стало самоціллю, а суспільство вперше повернулося до людських проблем і почало їх вирішувати.

Проте поряд із проголошеними принципами гуманності й правилами розвиненого права війни погано узгоджувалася військова практика, яка зазвичай демонструвала свій жорстокий характер, як і спроби його приборкання. Якщо більш детально характеризувати останню тезу, то можна відзначити такі положення: «З XVI століття в угодах, які підписувалися після завершення бойових дій, окремими пунктами нерідко передбачалися: захист поранених, повага до їхньої особистості й право на власне майно, особливий статус жінок і дітей. Кількість таких угод нерідко сягала сотень» [9, с. 213]. У XIX ст. таких договорів із кінця XVI століття підписано майже 300. Проте договірна база права війни лише частково обмежувала насильство, належним чином не коригувала бойову мораль.

На думку Е. Крюсе, користь від зовнішніх воєн сумнівна, оскільки прості солдати отримують лише поранення та хвороби, а володарі виснажують фінанси. Їхня честь і слава також підлягають ризику. Погоджуючись із правомірністю обмеженого кола війн (війни заради відновлення порушеного права чи відшкодування збитків, заподіяних ворогом), мислитель запропонував створити міжнародний орган, головним завданням якого було б мирне розв'язання конфліктів [10, с. 167]. Варто зазначити, що ідея міжнародного трибуналу, яку висунув Е. Крюсе, живе в новому тисячолітті й отримала новий імпульс унаслідок її активного обговорення в кінці 90-х років XX ст. Зокрема, пропонувалося утворити додатково до чинного в Гаазі універсальний міжнародний трибунал у Лондоні. Доречно відзначити, що сам Е. Крюсе пропонував обрати місцем розташування трибуналу Венецію або Швейцарію.

Отже, ідея природних засад правового регулювання збройних конфліктів підготовлена як еволюцією суспільної думки, що поступово позбавлялася «парадигми священної війни за віру», так і стрімкими відносинами між військовою організацією та суспільством, мимоволі втягнутим до збройного конфлікту.

Новий час ознаменувався подіями, важливими для подальшого розвитку ідей правового регулювання збройного конфлікту та гуманізації війни. Так, Томас Гоббс у праці «Левіафан» звернувся до природних законів, які б могли привести до припинення війни всіх проти всіх. У процесі дослідження тематики інтерес викликають такі закони, які сформульовані англійським мислителем:

– угоди повинні виконуватися, оскільки в цьому джерело справедливості,

– під час помсти керуватися не розмірами завданої шкоди, а благом, яке може виникнути під час установа справедливості [4, с. 39–42].

На нашу думку, головним у цьому аспекті є широке тлумачення змісту державного обов'язку включно з поняттям внутрішнього морального обов'язку та правових зобов'язань.

Думки Г.-В.-Ф Гегеля щодо війни й військової діяльності стали невід'ємною частиною його філософії історії. Вони позитивно вплинули на подальший розвиток наукових пошуків нового змісту зазначених категорій. Зокрема, підґрунтя світогляду й методології одного з реформаторів пруської армії, генерала К. Клаузевіца, становили гегелівська філософія історії та діалектичний метод. Спираючись на них, К. Клаузевіц наполегливо шукав методи аналізу війни й взаємодії військової організації та держави [12, с. 186].

Отже, у XVI–XVII ст. ст. значної еволюції зазнала така важлива організація, як армія. Вона стала регулярною в широкому значенні: вона регулярно забезпечувалися всім необхідним для збройної боротьби та повсякденної життєдіяльності, а система комплектування встановлювала межу між військовим і цивільним населенням, водночас грабежі були заборонені. Сама ж війна перетворювалася в специфічний вид суспільної практики та як її різновид (військова практика) розробляла свої правила, принципи, науку й повсякденне життя.

Разом із тим період Нового часу став одним із найсуперечливіших в історії становлення міжнародного права війни. З одного боку, гуманізація військової практики почала помітно зростати. До початку бойових дій сторони домовлялися про умови ставлення до поранених, полонених і цивільного населення. Так, у договорі між Фрідріхом Великим і Бенджаміном Франкліном у 1785 році обидві сторони брали на себе взаємні «зобов'язання перед усім світом»: у разі конфлікту утримуватися від блокади й надавати цивільним особам права покидати кожну з країн, поранені та хворі не вважалися полоненими, їх потрібно лікувати й відправляти по домівках [13, с. 62].

У негативному ракурсі позначився кінець XVIII – початок XIX ст. ст. – так звана епоха Наполеонівських воєн. Видатний французький військовий теоретик, академік, маршал Ф. Фош назвав її «епохою лютої жорстокості», а паростки гуманітарних правил ведення воєн у цивілізованому світі були розтопані [15, с. 155]. Проте ще більш критичним був той факт, що гуманітарні принципи ведення війни почали знову забуватися: «Слабка договірна база вже не включала розділи щодо долі поранених і військовополонених, відновилися обстріли польових госпіталів. Під час Єгипетської кампанії Наполеон безжалісно наказав стратити 4 000 турецьких військовиків, які здалися в полон на умовах збереження життя. Ідеологічним обґрунтуванням жорсткого, антигуманного ставлення до суб'єктів збройної боротьби держав на початку XIX століття стала концепція необхідних воєн. Народи почали змагатися не за необхідні життєві ресурси, не за політичні ідеали, а за абстрактні ідеї. У такому стані суспільної моралі та культури зустрічали цивілізовані країни

битви середини XIX, так званого «романтичного», століття. Війни стають тотальними, у них беруть участь народи, охоплені масовою військовою ідеологією ненависті до противника, прагненням вести боротьбу «до остаточної перемоги» [1, с. 6].

Епоха тотальних експансіоністських воєн XIX ст. відзначилася ще й кризою моральних засад регулювання стихії збройних конфліктів, а ця історична смуга у військово-правовому та морально-бойовому аспектах стала однією з найсуперечливіших. З одного боку, людство накопичило чималі досвід регулювання перебігу й наслідків збройних конфліктів на гуманістичних засадах, а з іншого боку, на практиці продовжувало панувати антиправові правила ведення воєн. Поява перших міжнародних конвенцій щодо правил ведення війни лише зафіксувала те, що вже існувало в традиціях, моральних кодексах воїнів, правилах і нормах етносів і державних правових утвореннях.

Отже, період Відродження та Нового часу характеризується поступовим розвитком права війни, яке включало в себе поєднання світоглядно-філософських ідей примирення, гуманного ставлення до людини й агресивної практики ведення воєн, що спонукало науковців до обговорення питань про створення спеціальних установ, які б керували питаннями захисту постраждалих від збройних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Буздуган Я. Історико-правові засади гуманітарної діяльності міжнародних організацій. *Віче*. 2013. № 2. С. 5–8.
2. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу : монографія. Київ : Україна, 2004. 864 с.
3. Глущенко В.М. Виникнення міжнародного гуманітарного права (стосовно захисту прав людини) в період воєн та збройних конфліктів і періодизація його історії. *Збірник наукових праць. Серія «Військові та технічні науки»*. Хмельницький, 2000. № 10. Ч. 2. С. 302–306.
4. Гоббс Т. Левіафан, або Суть будови і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2000. 606 с.
5. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права : монографія. Київ : Промінь, 2008. 384 с.
6. Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу : навчальний посібник. Вінниця : Нова книга, 2002. 564 с.
7. Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура : курс лекцій для студ. техн. вузів. Київ : ІЗМН, 1997. 387 с.
8. Матвеева Т.О. Французька революція 1789–1794 рр. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2017. № 1. С. 14–17. URL: http://lsej.org.ua/1_2017/4.pdf.
9. Матіас Гердеген. Міжнародне право / пер. з німц. Р. Корнута. Київ, 2011. 516 с.
10. Панафідін І.О. Справедливість і війна: проблема поєднання. *Актуальні проблеми духовності : збірник наукових праць / відп. ред. Я.В. Шрамко. Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ»*, 2012. Вип. 13. С. 161–172.
11. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/11783/1/%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BAa-1.pdf>.

12. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики / Л.М. Будаг'янц, В.С. Чорний, М.М. Шевченко та ін. ; під заг. ред. С.П. Мосова. Київ : НАОУ, 2006. 308 с.

13. Умнова И.А. Право мира: философское и юридическое измерения : монография. Москва : ИНИОН РАН, 2011. 180 с.

14. Цюрупа М.В., Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів. Ч. III. Гуманітарні традиції та сучасність. Київ : НАОУ, 2000. 208 с.

15. Чорний В.С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку : монографія. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. 368 с.

Лісна І.С. ГУМАНІТАРНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

Характеризуючи еволюцію ведення воєн і збройних конфліктів у період Відродження та Нового часу, у якій загальною тенденцією був розвиток від звичаєвих норм гуманної поведінки, традицій і правил бойової моралі до правових документів внутрішньодержавного характеру та перших міждержавних угод XVI–XVIII ст. ст., можемо виділити три основні моменти: 1) становлення наближеного до сучасного розуміння змісту міжнародного права, відповідно до якого право народів стало міжнародним публічним правом, у якому політичні й етнонаціональні спільноти зрівнялися в правах; 2) розповсюдження вогнепальної зброї та піднесення військового мистецтва, що внесло принципові зміни до військової практики держав і створило проблему найманців у європейських арміях, 3) пробудження гуманізму як концепції на основі надбань мислителів і філософів Відродження та Нового часу, що допомогло поступово сформувати ідею природного права.

Відродження та Новий час в історії людства знаменували повернення до центристських поглядів філософів. Ці періоди характеризуються поступовим розвитком права війни, гуманного ставлення до людини й агресивної практики ведення війни.

У період Відродження та Нового часу виникли найважливіші елементи нового суспільства, які визначили його зміст: у духовній сфері – нове гуманістичне бачення світу, зароджуються ідеї релігійної та національної терпимості; в економічній сфері – нова мануфактурна організація виробництва, розвиток ринку й банків, тобто становлення капіталістичного ринкового виробництва; у соціальній сфері – поява нових прошарків суспільства; у політичній сфері – це розвиток демократичних парламентських інститутів, які дали можливість громадянам впливати на політичні дії влади, установлювати нові правові норми й гарантії, пов'язані з початком демократизації суспільства.

Ключові слова: Відродження, Новий час, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, гуманізм, демократизм.

Lisna I.S. HUMANITARIAN PRINCIPLES OF ADMINISTRATION OF ARMED CONFLICTS DURING THE RENAISSANCE AND THE MODERN AGE

The general development trend during the Renaissance and the Modern Age is characterized by evolving from the usual norms of humane behavior, traditions and rules of martial arts to legal documents of domestic importance and the first interstate agreements of the sixteenth – eighteenth centuries. Characterizing the evolution of wars and armed conflicts in these periods, we can identify three main points:

1) formation of a modern content of international law, according to which the law of nations became international public law, in which political and ethno-national communities were equal in rights;

2) the proliferation of firearms and creation of different types of war, which made fundamental changes to military practices and created the problem of mercenaries in European armies;

3) the awakening of humanism as a concept based on the achievements of thinkers and philosophers of the Renaissance and the Modern Age, which gradually formed the idea of natural law.

The Renaissance and the Modern Age in the history of mankind marked a return to the centrist views of philosophers. The gradual appeal to humane means of warfare and the settlement of external conflicts continues to play more crucial role. These periods are characterized by the gradual development of the law of war, which included a combination of ideological and philosophical ideas of reconciliation, humane treatment of men and aggressive warfare, which prompted scholars to discuss the creation of special institutions to protect victims of external conflicts.

The most important elements of the new society emerged during these periods, which determined its content:

– in the religious sphere – the ideas of religious and national tolerance are emerging together with a new humanistic vision of the world. Scientists write first theories that describe the models of the future righteous society;

– in the economic sphere – establishment of a new craft organization of production; development of the markets and banks – which means the beginning of a new capitalist market production;

– in the social sphere – development of a new social stratification, which is characterized by the emergence of business owners and employees;

– in the political sphere – development of democratic parliamentary institutions that have enabled citizens to influence the political actions of the government, to establish new legal norms and guarantees related to the beginning of the democratization of society.

There were two trends that significantly influenced the formation and further development of international law of war in the public life of European countries from the second half of the XIX century:

1) militarization of societies, which affected the entire material and spiritual existence of ethnic groups. This manifested itself in the rapid development of weaponry and of state-of-the-art means of waging mass war;

2) general fascination with pacifist ideology, which was institutionalized in the emergence of numerous organizations for peace. There were 125 of them in 1895, including: in Great Britain – 36, in Germany – 26, in France – 14, Switzerland – 9. Ideas about the creation of a permanent intergovernmental court have become relatively widespread

Key words: Renaissance, Modern Age, armed conflict, international humanitarian law, humanism, democracy.